

Н.А. СмагуловНұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: nurzhan.smagulov.88@mail.ru**ШӘКӘРІМНІҢ «МҰСЫЛМАНДЫҚ КІТАБЫ» ЕҢБЕГІНІҢ
XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ
САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ДАМУЫНА ӘСЕРІ**

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегі ХХ ғасырдың басында Ислам шариғатының ең негізгі үш ілімі «ақида» (Ислам сенімі), «фиqh» (Ислам құқығы), «ахлақ» (Ислам тәрбиесі) тақырыптарын қамтитын, қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбектердің бірі болып есептеледі. Аталмыш еңбектің жазылуы қазақ халқының басынан өткен ең қиын кезеңдердің біріне сай келді. Сол кездегі қазақ халқының саяси және әлеуметтік жағдайы құлдырау үстінде болды. Оның себебі сол кездегі патша өкіметінің Қазақ даласын басқару үшін халықты дінінен, тілінен алыстату арқылы жүргізген шоқындыру саясаты мен белең алған сауатсыздық. Әрине Ислам шариғатына қатысты еңбектің дәл осы уақыттарда жарық көруі бекер емесі анық. Бұл еңбектің жазылу себебі сол кездегі халықтың саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани жағдайынан туындап отырғаны белгілі. Осы кезде біздің тақырыптың зерттелу маңыздылығы байқалады.

Мақаланың негізгі мақсаты «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылу себептерін зерттеу арқылы қазақ халқының дамуына қосқан үлесін анықтау. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің тарихы мен жазылу себептері зерттелді. Аталмыш еңбектің қазақ халқы үшін маңызды болған тұстары қарастырылды. Зерттеу барысында осы тақырыпқа қатысты жиналған тарихи деректер, мұрағаттар, мақалаларға мазмұндық және тақырыптық талдаулар жасалынды. Зерттеу мақсатына жету үшін декомпозиция, селекция, герменевтика, сипаттау әдістері қолданы. Бұл мақала осы тақырыпқа ұқсас зерттеу жұмыстарының жүргізілу барысында дәлелдер мен мағлұматтардың жииналуына себеп болуымен маңызды.

Түйін сөздер: Шәкәрім, отаршылдық, саясат, дін, қазақ, даму, әсер.

N.A. Smagulov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
e-mail: nurzhan.smagulov.88@mail.ru**Influence of Shakarim's work „Catechism of Muslims“ on the political
and social development of Kazakhs at the beginning of the XX century**

The work of Shakarim Kudaiberdievich “Catechism of Muslims” is one of the first works written in the Kazakh language at the beginning of the 20th century, covering the three main doctrines of Islamic Sharia – “Akida” (Islamic faith), «Fikh» (Islamic law), «Akhlak» (Islamic morality). The writing of this work coincided with one of the most difficult periods for the Kazakh people. This was due to the baptismal policy of the tsarist government to rule the Kazakh steppes, alienating people from their religion and language. To this can be added the low level of literacy among the Kazakh people. Of course, it was not in vain that the work on Islamic Sharia came out at that time. It is known that the reason for writing this work was the political, social, economic and spiritual situation of people at that time. The importance of studying our topic is obvious here.

The main purpose of the article is to determine the contribution to the development of the Kazakh people by studying the reasons for writing the work «Catechism of Muslims». The article examines the history and reasons for writing the work of Shakarim Kudaiberdievich «Muslim catechesis». The most important aspects of this work for the Kazakh people are considered. The research included content and thematic analysis of historical data, archives, articles collected on this topic. Decomposition, selection, hermeneutics, descriptive methods were used to achieve the research objectives. This article is important because it leads to the collection of evidence and data from similar research on this topic.

Key words: Shakarim, colonialism, politics, religion, Kazakh, development, influence.

Н.А. Смагулов

Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: nurzhan.smagulov.88@mail.ru

Влияние произведения Шакарима «Катехезис мусульман» на политическое и социальное развитие казахов в начале XX века

Произведение Шакарима Кудайбердиевича «Катехезис мусульман» – одно из первых произведений, написанных на казахском языке в начале XX века, охватывающее три основные доктрины исламского шариата – «Акида» (Исламская вера), «Фикх» (Исламское право), «Ахлак» (Исламская мораль). Написание этого произведения совпало с одним из самых сложных периодов для казахского народа. Политическое и социальное положение казахского народа в то время ухудшалось. Это было связано с политикой крещения царского правительства, чтобы управлять казахскими степями, отчуждая людей от их религии и языка. К этому можно добавить низкий уровень грамотности среди казахского народа. Конечно, не зря вышла работа по исламскому шариату в это время. Известно, что причиной написания этой работы было политическое, социальное, экономическое и духовное положение людей в то время. Здесь очевидна актуальность и важность темы исследования.

Основная цель статьи – определить вклад в развитие казахского народа путем изучения причин написания произведения «Катехезис мусульман». В статье исследуются история и причины написания произведения Шакарима Кудайбердиевича «Катехезис мусульман». Рассмотрены важнейшие аспекты этой работы для казахского народа. В исследовании был проведен контентный и тематический анализ исторических данных, архивов, статей, собранных по данной теме. Для достижения цели исследования использовались декомпозиция, отбор, герменевтика, описательные методы. Эта статья важна, потому что она приводит к сбору доказательств и данных в ходе аналогичных исследований по этой теме.

Ключевые слова: Шакарим, колониализм, политика, религия, казах, развитие, влияние.

Кіріспе

Әлемдегі кез келген мемлекеттің ілгері дамуы үшін өзінің өткен тарихын білу маңызды. Қазақ елінің саяси-әлеуметтік, рухани, мәдени өркендеуі тарихын білуден басталады. Еліміздің қамы үшін жандарын қиған азаматтардың есімдері мен істерін қазақ жадысынан шығармауы тиіс. Олардың бірі қазақ елінің тарихында орын алған ұлы тұлға – Шәкәрім. Қазақ тілі мен оқу-ағарту ісіне, рухани дамуы мен мәдениетіне Шәкәрім Құдайбердіұлы қосқан елеулі үлесі кеңес үкіметі заманында тарихи санадан алыстатылды. Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқының саяси, мәдени, рухани даму тарихында өзіндік мәні бар маңызды шығарма екені әлі де ашылмай тұр. Осы себептерге байланысты аталмыш тақырыптың бүгінгі таңда қаншалықты актуалды екені байқалады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылуы автордың бойында балалық шақтан қалыптасқан рухани-эстетикалық көзқарастардан туындайды. Шәкәрім жастайынан тәрбиеленген ортасы – дүниетанымдары мен ой-пікірлері Ислам дәстүрімен қаныққан орта болатын. Ежелден Ислам дінін ұстанған қазақ халқының әдет-ғұрыптары шариғатпен синтезделіп, қоғамның күнделікті әлеуметтік тұрмысында дін элемент-

терінің көрінісін байқау қиын емес еді. Ислам құндылықтарының қазақтың әдет-ғұрып амалдарына сіңісіп кеткендігін Р. Карутц: «.....олар (қазақтар) есіктерін Мекке жаққа қарататын, өздеріне міндеттелінген құлшылықтарын орындап отыратын, кейбір үкімдерді қаттырақ ұстанатын» – деп сипаттайды (Карутц, 1910:123-124). XIX ғасырдың аяғына таман Шәкәрім Ислам қағидаларын ой таразысына салумен болып, шариғатқа байланысты еңбек жазуды құп көреді. Бұхара халықта қазақ тілінде Ислам тақырыптарын қамтыған еңбектердің болмағанын Шәкәрім түсінді. Өздерін «мұсылманбыз» деп есептеген халық өздерінің рухани қажеттіліктерін өтеуде қиналып, қоғамда туындаған діни түйіндерді тарқата алмады. Халық Ислам сенімдеріне және ислам құқықтарына қатысты қазақ тіліндегі еңбектеріне зәру еді. Осыған қатысты академик Е. Сыдықов: «Ал қазақ тіліндегі ислами әдебиетке зәрулік баршылық. Ана тілінде ағартушылық әдебиет болмады. Осындай себептерге байланысты исламға бет бұрған сахара жұрты шариғатты нашар білді. Ал көпшілігі арабша дыбысталған Құран сүрелерін түсінбеді. Соған қарамастан қазақтар өздерін мұсылманбыз деп есептеуге әдеттенді» – деп жазды (Сыдықов, 2013:136). Оның үстіне Ресей патшалығының отаршылдық саясатынан шаршаған халықтың

әлеуметтік-экономикалық, рухани, мәдени жағдайы құлдырау үстінде тұрды. Сол кездегі Ресей патшалығының отаршылдық саясатынан қажыған халықтың жағдайы өте қиын еді. Бір жағынан өзінің шоқындыру саясатымен патша өкіметі қинап жатса, екінші жағынан өз іштерінен шыққан шала молдалар қара халықты қажытып жатты. Осыны аңғарған Шәкәрім өзінің халқын дұшпандардың езгісінен алып шығу жолын іздейді. Материалисті дүниетаным мен рухани дүниетанымның алды мен соңынан хабардар болған Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазу арқылы халқының мүддесін қорғауды ойлайды. Міне, осы жағдайларға байланысты Шәкәрімнің қазақ тілінде мұсылмандық сенім мен құқықты қамтитын еңбек жазуы маңызды еді. Ақыр соңында 1900 жылы еңбектің жазылуына кірісуге шешім қабылдап, бірнеше айдан кейін бел буып істелген жұмыстың нәтижесі – «Мұсылмандық кітабы» еңбегі болды (Сыдықов, 2013:137).

Келтірілген мағлұматтарға байланысты «Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің қазақ халқының саяси-әлеуметтік, рухани, мәдени дамуына әсері» атты тақырып аясында зерттеулер жүргізудің маңыздылығы байқалады. Осыған қатысты Мырзахмет Мекемтас «Мұсылмандық кітабы» еңбегіне жазған алғы сөзінде: «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылу себебін, оның жазылуына түрткі болған сол замандағы саяси-әлеуметтік жағдайлардың түп төркіндері мен кейбір орын алған астарлы мәні бар рухани құбылыстардың, болмысына жіті назар аудармақ керек» – деп айтады (Құдайбердіұлы, 2014:2). Аталмыш тақырыпта зерттеу жұмысының орындалуы дереккөздерді тарихи салыстыру арқылы қол жеткізуге болады. Сондықтан да зерттеу барысында еңбектің басылып шыққан уақыты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ халқының саяси-әлеуметтік жағдайы қарастырылды. Бұл мағлұматтарға қол жеткізу үшін сол замандағы жарық көрген журналдар мен газеттер, осы тақырыпқа ұқсас диссертациялық жұмыстар мен мақалалар қаралды.

Негізгі бөлім

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылуы екі кезеңді басынан өткізеді. Бірінші кезеңі ол 1900 жылы жазылған шағын нұсқасы болса, екінші кезеңі ғалым алғашқы жазғанына зерттеу мен талдау жүргізу арқылы қайта жаңаланған «Мұсылмандық кітабы» еңбегі

болды (Сыдықов, 2013:137). Алғашқы нұсқасы кейінгі «Мұсылмандық кітабы» еңбегінен мүлдем басқаша еді. Бұл кезде Шәкәрімнің Ислам ілімдеріндегі білім дәрежесі шыңдалмаған болатын. Оның Ислам шариғатына қатысты білімі жас кезіндегі молдалардан, анасынан, әкесінен, немере ағасы Абайдан алған ілімдеріне негізделетін. Бірінші нұсқасының жазылуы Шәкәрімнің Түркия, Мысыр, Араб мемлекеттерінің кітапханаларында отырып, білімін шыңдап, ілім алуға себеп болған қажылық сапарының алдында болатын. Кейін ғалым Меккеге барған сапарынан оралған соң мәтінге өзгертулер мен толықтырулар енгізеді (Сыдықов, 2013:137). Осы жайында ғалым Ахатқа айтқан сөзінде: «Мұны надан, білімнен хабарым жоқ кезімде, басқа жұртта «Ғибадат исламия» деген кітап бар, олар араб не түрік тілінде жазылады, қазақ тілінде жоқ деп, соларға еліктеп жаздым, оны мансұқ еттім», – дейді (Сыдықов, 2013:137). Шәкәрімнің сөзінен «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің бірінші кезде шағын болғаны, тек ғибадатқа қатысты үкімдер жазылғаны байқалады. Ал соңғы нұсқасында Шәкәрім құлшылық тақырыптарынан бөлек, сауда, кепілдеме, аң аулау, құрбан шалу, никах, талақ және т.б үкімдерді қамтыды. Әрине бұл Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің алғашқы нұсқасын жазар кезде мүлдем білімінің болмағанын айтпайды. Алайда соңғы нұсқасы ғалымның елегінен өткен нұсқа болып есептеледі.

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің екінші кезеңі ол – Шәкәрімнің Мекке, Медина, Стамбул қалаларының кітапханаларын аралап келгеннен кейін басталады. Бұл сапар Шәкәрімнің ұлы Ахатқа айтқан сөзіне қарағанда 1905 жылдан 1906 жылға таман күз уақытында болған (Сейсенұлы, 2007:70). 1906 жылы көктем мезгілінде үлкен біліммен, көптеген кітаптармен сапардан оралған Шәкәрім еңбекті қайтадан толықтырып түзетуді ойлайды (Сейсенұлы, 2007:88). 1910 жылы Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің түзетуіне кірісіп, сол жылы соңғы нұсқасын тәмәмдайды (Сыдықов, 2013:137).

Ғалымның алдында тұрған келесі мәселе сол еңбекті басып шығару болды. Ол кезде баспаханалар тек Ресей патшалығының үлкен қалаларында орналасты. Шәкәрімге ең жақыны Орынбор қаласы еді. Шәкәрім өзінің немере інісі Кәкітайдың (1915 қ.ж.) көмегіне сүйеніп «Мұсылмандық кітабы» еңбегін 1910 жылдың күзінде Орынбор қаласына аттандыра-

ды (Сыдықов, 2013:207). Кәкітайдың көмегіне сүйенуінің себебі ол оның алдында 1909 жылы Санкт-Петербург қаласында Абай өлеңдері жинағының басылып шығуына жүргізген. Кәкітайдың тәжірибесін білген Шәкәрім оның көмегіне жүгінеді (Сыдықов, 2013:208). Сөйтіп бүгінгі кейіптегі «Мұсылмандық кітабы» еңбегі «Түрік, қазақ-қырғыз һәм хандар шежіресі» еңбегімен бірге 1911 жылы Орынборда «Үміт» баспаханасынан ғалымның өз қаражатымен 500 дана көлемінде басылып шыққан. Осы жайында Набат Асқарбекқызы: «Шәкәрімнің 1911 жылы Орынборда «Үміт» баспаханасынан шыққан «Иман ғибадат»: «Мұсылмандық кітабы» кітабы, «Каримов, Хусайынов серіктестігінің» баспаханасынан басылып шыққан «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» кітабы ҚР Білім және ғылым министрлігінің ғылыми кітапханасында, Ресей мемлекеттік кітапханасында (сақтаулы)» – деп жазады (Асқарбекқызы, 2008:20). Тең жартысын ғалым өзінің туыскандары мен таныстары арасында таратып береді. Бұл аталмыш екі еңбек Шәкәрімнің алғаш басылып шыққан еңбектері болып саналады. Бұл сөзіміздің ақиқаттығына қатысты академик Сыдықов: «Бәрін білетін Кәкітайдың кеңесі бойынша 1910 жылы күзде екі кітаптың да қолжазбасын шабарман арқылы Орынбордағы баспаханаға беріп жіберді. Орынбор баспаханасының қожайындарымен хат алысу бойына үмітін ұялатты.Ақырында 1911 жылы «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» мен «Мұсылмандық кітабы» Орынборда автордың өз қаржысына жеке кітап болып шықты. «Шежіренің...» таралымы 1000 дана, ал «Мұсылмандық...» 500 дана болды. Екі кітаптың да жартысын автор туыстары мен достарына тарту ету үшін өзіне алып қалды, жартысын Семейдің дүкендеріне сатуға қойды. Бұлар Шәкәрімнің жарық көрген алғашқы шығармалары еді” – деген сөзімен қуаттаймыз» – деп айтады (Сыдықов, 2013:207).

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің маңыздылығы

Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқының тарихында өзіндік мәні бар маңызды шығарма. Аталмыш кітап ғылымтанымдық әдіске сүйеніп жазылған еңбек болып есептеледі. Оның жүйелілігі, мәтінінің анықтығы, ішінде келтірілген дәлелдердің салмақтығы мен сөз құрылымы бойынша Шәкәрімнің басқа шығармаларына қарағанда жоғары болды. Осыған дәлел ретінде акаде-

мик Сыдықов: «Кейіннен, 1911 жылы, «Түрік, қырғыз қазақ һәм хандар шежіресі» деген атпен жарыққа шықты.... Кейінен ол Ақатқа мұны «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің қасында әлсіздеу деп есептейтінін айтады” – деп айтады (Сыдықов, 2013:91). Академик Сыдықовтың келтірген сөзінен Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегінің қасында «Мұсылмандық кітабы» еңбегі ғылымға сүйеніп жазылғандығы байқалады. Бұл екі кітап Шәкәрімнің алғашқы басылып шыққан шығармалары екенін ескере отырып, ғалымның «Мұсылмандық кітабы» еңбегі өзінің көңілінен шыққан алғашқы туындысы екені байқалып тұр. Аталмыш еңбектің қазақ халқы үшін маңыздылығы бірнеше сипатта көрініс табады деп тұжырымдай аламыз. Олар:

1. «Мұсылмандық кітабы» еңбегі тақырыптарының көптігімен және кеңдігімен маңызды болды. Шәкәрім қазақ халқының діни мәдениетінің мешеу қалып, өмірдің ауыртпалығына түскенін, орныққан қоғамдық тәртіптің әділетсіздігі асып, бұхара мүддесіне сай келмей тұрғанын көреді. Билеуші топ жұртты жасытып, дінді қабылдау қабілетін әлсіретіп, тоздырған ба деп те уайымдайды. Қараңғылықтан айығуын қалаған ғалым, өмірдің зиянды жақтарын әшкерелейді. Бұхараны діни сауаттылыққа шақырады, көптің ішінде жүрген діни түйіндердің таралуын тілейді (Бөжеев, 33). Шәкәрім Құдайбердіұлының «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ жазушыларының Ислам іліміне жазған еңбектерінің ішіндегі ең маңыздысы және ауқымдысы деп айтсақ қателеспейміз. Бұл еңбектің аты айтып тұрғандай адамның бұл дүниедегі мұсылмандығының кепілі болатын шарттар десек те болады. Кітаптың ішінде автор мұсылманның өміріне қатысты үш ілімді де қамтиды. Біріншісі ол мұсылманның наным сеніміне қатысты «ақида» ілімі. Екіншісі мұсылманның құқығына қатысты «фиқһ». Үшіншісі мұсылманның ішкі жан дүниесіне қатысты «ахлақ» ілімі. Адамның мұсылмандығының дұрыс болуына осы үш ілім шарт болып есептеледі. Әрине сол заманда қазақ тілінде жазылған еңбектер мүлдем болмады деп айта алмаймыз. Сол кездегі жазылған толыққанды шариғи еңбек болып саналатын ол – Ыбырай Алтынсариннің (1841-1889) «Мұсылмандық тұтқасы» еңбегі еді. Ыбырайдан басқа ислам туралы жазғандардың бірі – Шәкәрімнің немере ағасы Абай Құнанбаев (1845-1904) еді. Алайда Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі Абай мен Ыбырайдың еңбегінен

айырмашылығы өте көп. Ыбырай өз еңбегінде намаз бен дәретке қатысты үкімдерді жазса, Абай мұсылманның сеніміне қатысты үкімдерді жазумен шектелді. Екеуі де Ислам ілімдерін толық қамтымады. Оның үстіне Шәкәрім құқыққа қатысты Ыбырай секілді намаз бен дәрет арудың үкімдерімен шектелген жоқ. Ол намаз, ораза, зекет, қажылық, құрбан шалу, никах, сауда саттық, жалға беру, қарыз беру және тағы басқа да тақырыптарды қамтыды. Шәкәрімнің алдында жарық көрген Шарифат оқулықтарының бірі ол – 1910 жылы ағайынды Каримовтардың баспасынан шыққан, Айтхожаұлы Баймухаммедтің «Шуруту ассолати» еңбегі болды. Бұл еңбек ҚР орталық ғылыми кітапханасының шығыстану қорында №5551 шифрмен тұр. Еңбек аударма болып есептеледі. Аталмыш еңбек шарифат құқықтарының ішіндегі құлшылық, оның ішінде намаз бен дәретке қатысты үкімдер ғана айтылған. Шәкәрім заманына жақын шыққан еңбектердің бірі ол – 1912 жылы Қазан қаласында, ағайынды Каримовтар баспаханасында басылып шыққан Кенже Али бин Абдулланың «Ислам негізі» атты қазақ тіліне аударылған туындысы болатын. Алайда аталмыш еңбек тек «ақида» іліміне қатысты тақырыптардан құралды. Аталмыш еңбек ҚР орталық ғылыми кітапханасының, шығыстану қорында №1952 шифрімен сақталып тұр. Дерекөздерде бұлардан басқа Шәкәрімнің еңбегінің алдында қазақ тілінде басылып шыққан сол Каримовтардың баспаханасынан исламға қатысты «тажуид үкімдері» «ахуалу аль қиямат», «Таһарат қалай алу керек» еңбектер болды. Бірақ бұлардың еш қайсысы «ақида», «фиқһ» «усуль фиқһ», «ахлақ», онымен қоса «фиқһ» ілімінің ішіндегі таһарат, намаз, зекет, қажылық, аң аулау, құрбан шалу, никах, талақ, сауды, кепілдеме, сыйлық, қарыз, жаза нормаларын қамтымады. Ал Шәкәрімнің кітабы Ислам дінінің сеніміне қатысты «ақида», құқыққа қатысты «фиқһ», адамның ішкі жан дүниесіне қатысты «ахлақ» ілімдерін қамтыды. Бұл XIX–XX ғасырлар арасындағы Ислам іліміне қатысты қазақ тілінде жазылған ең ауқымды еңбек деген нәтиже шығара аламыз.

2. «Мұсылмандық кітабы» еңбегі халыққа түсінікті қазақ тілінде жазылуымен маңызды болды. Әрине, қазақ даласында туған ұлы тұлғалардың исламға қатысты кітабы жалғыз «Мұсылмандық кітабы» еңбегімен шектелмейді. IX ғасырдан бері қазақ өлкесінде Ислам шарифатына қатысты еңбектер жазған ғалымдар аз емес. Мысалға айтар болсақ Сығынақи (1354), әл-Фараби (874-950), Испижәби (1062-

1150) және тағы басқалары. Бірақ бұл ғалымдар қазақ халқының мемлекет болып қалыптаспай тұрған кезінде өмір сүрген. Сондықтан да олар сол кездегі жалпы Орта Азияда өмір сүрген қалаларға телініп, еңбектерін араб, парсы тілдерінде жазғаны мәлім. Алайда қазақ бір ел болып қалыптасқаннан кейінгі замандарда діни еңбектерді қазақ тілінде жазған ғалымдардың қарасы көп емес еді. Осыған қатысты Шәкәрім 1911 жылы Орынборда шыққан «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «...Оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдалардан естіп білген шығарсыздар. Олай болса, біздің қазақ халқының өз тіліменен жазылған кітап жоқ болған соң, араб, парсы кітабын білмек түгіл, ноғай тіліменен жазылған кітаптарды да анықтап ұға алған жоқ шығар деп ойлаймын. Сол себептен иман – ғибадат турасын шамам келгенше қазақ тіліменен жазайын деп ойландым. Бұл кітап әрбір қазақ оқуға оңай болып, әрі оларға пайда, әрі өзіме сауап болар ма екен деп...үміт еттім» – деп жазады (Құдайбердіұлы, 2014:3). Автордың сөзінен байқалатыны сол кездің өзінде Ислам дініне қатысты қазақ тілінде жазылған қолға алып оқи алатын еңбектердің болмағаны. Көршілес жатқан елдердің тілінде болғанымен де түсіне алатын адам аз болды. Оның себебі – сол кезде орын алған саяси әлеуметтік жағдай. Ресей империясының отаршылдық саясаты халыққа ауыртпалық түсіру себебінен халық арасында хат танып, еңбек жаза алатын адамдардың саны аз болды. Тіптен білім беру саласы өз жұмысын дұрыс атқара алмады. Сауатсыздық белең алған еді. Сол кездегі қазақ халқының білім деңгейін мөлшерлеу үшін сол уақыттағы оқу-ағарту статистикасына жүгіне аламыз. Әр жердегі қазақтың өнер білімі қаралас. Сол себепті бір облыс яки бір уез еліндегі оқудың таралуын көрсетсек күллі қазақтағы оқудың деңгейін шамалауға болады. Торғай обылысында 1912 жыл 1 қаңтарға дейін 470109 қазақ тіркелген. Қазақ баласы оқитын 132 мектеп болған. Бұлай болғанда әр бір 3561 кісіге бір мектептен ғана келеді екен. Қостанай обылысында 1909 жылғы статистика бойынша 60593 еркек, 52063 әйел – барлығы 112656 қазақ болған. Бұлардан қазақша оқыған (хат танитын) еркек 6065, орысша хат танитыны – 690. Қазақша хат танитын әйел – 379, орысша хат танитын әйел – 29. Бұл есептен байқалатыны, Қостанай уезінде қазақша хат танитын еркек әр бір жүз кісіден алтау, орысша хат танитын әр бір мың кісіден алтау, Қазақша хат танитын әйел әр бір үш жүз кісіден 1, орысша хат танитын әрбір төрт мыңнан 1 екен. Бұл сандар қазақта

оқудың тіпті аздығын көрсетеді. Қостанай қазағынан қарағанда кей жердің қазақтары терең ұйқыда. Тіпті мектептердің өзінде оқу жақсы тәртіпке қойылмаған. Торғай уезіндегі 132 мектептің 109 ауылнай мектептері болатын. Ауылнай мектептерінде оқу ісі дұрыс тәртіпке қойылмаған. Бітіріп шыққан түлектердің өздері әлі де болса дұрыс хат танымайтын (Қазақ, 1913:1-2). Жоғарыдағы келтірілген статистиканы қорытатын болсақ, сол кездегі қазақ халқының оқу-ағарту ісінің өте төмен болғанын байқаймыз. Оның үстіне Ресей патшалығы қазақтарды дінінен алыстату арқылы басқару саясатын жүргізді. Осыған қатысты Мекемтас Мырзахметов Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегіне жазған алғы сөзінде: «Ресей патшалығы отарланған қазақ халқын қанды шеңгелінен шығармау мақсатымен үш түрлі қанды қақпанға құрылған түбірлі саясат ұстанған. Олары: қазақ жеріне келімсектерді қоныстандыру тәсілімен қазақ жерін тартып алып түпкілікті меңгеру; өздерінің рухани сағын сындыру үшін, христиан дініне шоқындыру арқылы орыстандыру; ең қауіпті нәрсе – қазақтардың ұлттық санасын оятпау, азаматтық сезімін өшіріп, рухани құлдыққа танудың тапсырмас құралы территориялық принципке негізделген болыстық сатылы сайлау жүйесін орнықтыру арқылы рушылдықтың отына май құйып, өздерімен-өздерін жауластырып қоюдан басқа ешнәрсе де емес тұғын» – деп айтады (Құдайбердіұлы, 2014:2). Иә, әрине бұл мүлде ислами еңбек жазуға шамасы жететін ғалымның болмағанын айтпайды. Бірақ, қалай десек те исламға қатысты еңбектің жазылып, таралуына кедергісін тигізгені анық. Олардың ішіндегі халық арасында таралып, қолданыста болғаны тіптен аз. Бірақ дегенімен де осындай қиын-қыстау кезеңде елін, дінін ойлаған ақын, ғалым, жазушылар жоқ емес, бар болған. Олардың бірі Ыбырай Алтынсарин болатын. Оның «Мұсылманшылықтың тұтқасы» атты еңбегі Ислам құқығының толық ғибадат бөлігін қамтып, мұсылманның құлшылығына қатысты үкімдерді ашықтап, баян етті. Ыбырай Алтынсариннің аталмыш еңбегі 1884 жылы «Қазан университеті» баспасында басылып, аз данамен шығып қайта басылмаған еді. Алайда Ыбырайдың аталмыш еңбегі Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінен қамтыған тақырыптар бойынша да, мәтіннің мағынасының кеңдігі жағынан да теңесе алмады. Ислам дініне қатысты қазақ тілінде жазғандардың тағы біреуі қазақтың ұлы жазушысы Абай болған. Абайдың Ислам туралы жазғандарының көбі мұсылманның наным-

сеніміне, ішкі жан дүниесін түсінуге бағытталған болды. Алайда оның Ислам дініне қатысты сөздері жеке еңбек кітаптары ретінде орын алмады. Оның «қара сөздерінде» келтірген исламның сеніміне қатысты сөздері проза кейіпінде көрініс тапты. Сондықтан да Шәкәрімнің еңбегі өз заманындағы Ислам шарифатына қатысты қазақ тілінде жазылған, аналогы жоқ дара кітап деп тұжырымдай аламыз.

Қазақтың саяси-әлеуметтік дамуына әсері

«Мұсылмандық кітабы» еңбегінің жазылуының артында Шәкәрім белгілі мақсаттарды көздегені анық. Өйткені қазақ халқының тарихында Ислам шарифатына қатысты ең ауқымды еңбек болып саналатын «Мұсылмандық кітабы» іспеттес кітаптың дәл осы уақытта жазылуы белгілі бір себептен туындауы міндетті. Осы себептерді анықтау арқылы аталмыш еңбектің қазақ халқы үшін ойнаған рөлін айқындауға мүмкіндік туады. Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуына себеп болған бірнеше жағдайларды болжай аламыз, олар:

Біріншісі ол – сол кездегі қуғын-сүргіннен қажыған халықтың еңсесін көтеру мақсатында жазылуы. XIX ғасырдағы қазақ халқының жағдайы түгелдей дерлік Ресей патшалығының қолында болды. Өз билігін жүргізе алмаған қазақ елі, өзін отарлаған елдің қамын жақсарту үшін, қиыншылықтың бүкіл ауыртпалығын мойнымен арқалады. Қолында билік болмаған соң Ресей патшалығының қорлауына қазақ халқы төтеп бере алмай, қиын-қыстау күндерін кеше берді. Ресей патшалығы халықтың басын көтертпеу үшін әрдайым жаншып, басып отырды. Қазақтардың бұл жағдайын Сыдықов өзінің «Шәкәрім» атты еңбегінде былай деп сипаттайды: «іс жүзінде бұл кездері патша әкімшілігі ұсынған билік сахарадағы өмірді дәстүрлі заңдармен басқармақ болған көптеген қазақтарды тырп еткізбей тастады. Отарлық билік сахараның қатал жағдайында қауіпсіз өмір сүру үшін соншалық көп мүмкіндік қалдырмаған еді.Ал сахараға жаңа әкімшілік құрылымын күштеп енгізген Ресей билігіне қарсы тұруға қазақтардың күштері жетпеді» (Сыдықов, 2013:86). Алайда Ресей патшалығының қазақ халқына жасаған отарлау саясатына наразы болған елдің алды азаматтары қазақ даласының түпкір түпкірінен бас көтеріп жатты. Исатай Тайманұлы (1791-1838), Махамбет Өтемісұлы (1804-1846) және т.б қазақтың жанашыр батырлары Ресей патшалығына қарсы бас көтерді.

Сонымен қоса зиялылар, ғалым-жазушылар өздерінің патшалыққа деген наразылықтарын өздерінің еңбектерінің парақтарында білдіріп жатты. Ресейдің қуғынынан шаршаған халықтың еңсесі енді көтерілуі екіталай еді. Осы кезде елдің рухын көтеру үшін оның өзінше діні бар, кең байтақ жері бар, терең тарихы бар екенін еске салу маңызды болды. Өйткені Ресей патшалығы қазақтарды езгіде ұстау арқылы басқару жеңіл деген шешімге келген болатын. Ол жайында Мекемтас Мырзахметов: «ең қауіпті нәрсе – қазақтардың ұлттық санасын оятпау, азаматтық сезімін өшіріп, рухани құлдыққа таңудың тапсырмас құралы территориялық принципке негізделген болыстық сатылы сайлау жүйесін орнықтыру» – деп жазды (Сыдықов, 2013:2). Қазақ елінің басынан өткен қиын кезеңі – XX ғасырдың бас кезеңі. Қазақ даласы түгел дерлік Ресей патшалығының астына кіріп, Ресей патшалығы тарапынан бірнеше реформа іске асырылды. Осы кезде крепостнойлық жүйе жойылып, көптеген орыс ұлтының шаруалары қазақ жеріне қоныс аударды. Орыс шаруаларының қоныс аударуы көшпелі қазақ тұрмысына өзінің капиталистік элементтерін кіргізуге септігін тигізіп, сонымен қоса дініне, мәдениетіне де әсерін тигізе бастады. XX ғасырдың басында басталған қызылдармен соғыс Ресей патшалығының назарын бір сәтке болса да қазақ жерінен өз ішіндегі соғысқа аударды. Осы сәтті пайдаланған қазақ зиялылары тозыған қазақ елінің еңсесін көтеруге кірісіп кетті. Ресейдің буржуазиялық-демократиялық революциясы жеңіліске ұшыраған соң қазақтың зиялылары Алаш қозғалысын ұйымдастыру арқылы өз беттерінше халықты тығырықтан шығару амалдарын жасады. Сол себептен де Алаш қозғалысының негізгі бағдарламаларының бірі – Ислам дінін ұстану болды. Елді дініне, рухына қайтаратын кітаптар мен мақалалар жазыла бастады (Асқарбекқызы; 2008:89). Осы кезде Алаш зиялылары қолдарынан келгенше отаршылдық саясаттың езгісінен қажыған халықтың еңсесін көтеру үшін арпалысып жатты. Солардың ішінде Шәкәрім де болды. Шәкәрім қазақ елінің рухани жағдайын көтеру мақсатында «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазып, 1911 жылы Орынбор қаласында басып шығарды деп нәтиже шығара аламыз.

Екінші бұл – Ресей патшалығының миссионерлік саясаты мен олардан кейінгі келе жатқан коммунистер партиясының атеистік саясатына қарсы тұру. «Сібір қазақтары туралы Жарғыда» Ресей патшалығының қазақ халқын

шоқындырып, христиан дініне кіргізу жайлы жоспар анық жазылды. Қазақ әдет-ғұрып заңдарындағы басқа дінге өткен адам үшін берілетін жазалар билік тарапынан тыйылды. Оның алдында Ислам дінінен шыққан адамды қазақ халқы мал-мүлкінен, қатынынан айырып, үйін ауылдан бөлек шығарған болса, енді мұсылмандықтан шығып христиан болған адам Ресей патшалығының билігінің қорғауында, қолдауында болды. Сонымен қатар шарифатта егер бір мұсылман басқа дін өкілінің Ислам дініне кіруіне себеп болғаны үшін мақталынса, енді ондай адамға жаза берілетін болды. Аталмыш «Жарғыға» сәйкес орыстың басқарып отырған чиновниктері Ресейден келген шіркеу священниктеріне, поптарға, миссионерлерге, мұсылмандықтан шоқынған адамдарға қазақ даласының шырайлы жерлерін үлестіріп берді. Осылайша Ресей патшалығының XIX ғасырда шығарған жарғысы қазақ халқын рухани және саяси-экономикалық құлдыққа түсіру арқылы басқаруды көздеді (Сейтказина, 2010:17). Бұл саясаттың дәлелі ретінде қазақ даласының мұсылмандарын шоқындыруды басты мақсат қылып алған, 1881 жылы құрылған «Қырғыз миссиясы» атты арнайы бөлімнің ашылуы. Мұрағат деректеріне сүйенсек далалық облыс қазақтарын шоқындыру жұмыстарымен айналысатын арнайы қызмет орнының басшысы болып Ф. Синьковский тағайындалды (ҚР ОММ 181 іс). Өйткені XX ғасырдың басына дейін билік еткен Ресей патшалығының қазақ халқын басқарудың тағы бір жолы ол қазақтарды шоқындыру арқылы дінінен алыстатып, сол арқылы жерлеріне толық иелік ету болды. Ресей патшалығы өздерінің отаршылдық саясатын одан әрі күшейтіп, қазақ даласына орыс шаруаларын қоныстандыру арқылы түгелдей жеріне иелік етіп, қазақтарды орыстандыру арқылы христиан дініне шоқындырып, қазақтардың рухани сағын сындыруды көздеді (Сейсенұлы, 2007:89). Ресей патшалығы осы саясатын іске асыру мақсатында көптеп миссионерлер жіберіп отырды. Оларды қазақ даласына қоныстандыру арқылы қазақ елін Ислам дінінен шоқындыру әрекеттерін жасады. Ресейден көптеп мұғалімдерді әкелді. Олар жас буын жеткіншектердің санасын кішкентай кезден өзгертумен айналысты. Оған қоса XX ғасырдың басында 1905-1907 жылдар аралығында Ресей патшалығына қарсы басталып жатқан большевиктердің әр түрлі саяси, әлеуметтік, рухани қозғалыстардың әсері қазақ халқына да тиіп жатты. Бірте-бірте билікке жақындаған большевиктер атеистік ұстанымды

мемлекеттің негізгі басқару жолы ретінде таңдап алуы қазақтарды одан сайын дінінен алыстатып жіберу қауіпі тұрды. Қанша ғасырлар бойы қалыптасқан дін, әдет-ғұрып, құндылықтар қирау алдында тұрды (Есім, 2008:6). Осыны байқаған сол кездегі зиялы қауым Ресей патшалығының миссионерлік саясатына және олардан кейін келген коммунистік партияның атеистік саясатына қарсылық ретінде еңбектер жаза бастады. Олардың еңбектерінде қазақ халқының діні Ислам екеніне нұсқайтын мәтіндер орын тапты. Ресей патшалығының бұл саясатын сол кездегі зиялы қауым сезініп, өздерінің ішіндегі наразылықтарын шығармаларында көрсетіп жатты. 1905 жылы орын алған буржуазиялық-демократиялық көтерілісінен тікелей әсер алған қазақ оқығандары ұлттың мүддесі үшін тікелей қарсылықтарын білдіріп жатты. Осы кезде халық жанашырлары Ы. Алтынсариннің «Шариат-уль ислам» еңбегі мен одан кейін жарық көрген Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» шаршаған қазақ елі үшін қараңғы түндегі жол көрсетуші ай іспеттес болды. Сондықтан да XIX-XX ғасыр арасындағы ғалымдардың шығармашылығындағы кейбір ұлттық санамен рухани құндылықтарды сақтауға шақыратын сөйлемдер сол кезде жүйелі түрде орындала бастаған патша үкіметінің миссионерлік саясатына наразылық ретінде жазылған. Олардың ойынша уды умен қайтармасқа басқа жол жоқ болды (Сыдықов, 2013:2). Қазақ зиялылары Ресей патшалығының миссионерлік саясатының және одан кейінгі коммунистік партияның атеистік саясатының таралуына қарсылық ол – халықты өзінің Ислам дініне қайтару деп түсінді. Келтірілген мәліметтерге байланысты Шәкәрім өзінің «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуымен Ресей патшалығының қазақ халқын шоқындыру саясатына төтеп беруді мақсат еткен деп қорыта аламыз.

Үшінші бұл – құрып бара жатқан қазақ тілін жаңғырту болды. Патша үкіметінің тағы бір қазақ халқын басқару саясатының бірі – қазақты өзінің тілінен алыстатып, орыстандыру арқылы өздеріне қазақ даласын басқаруда көмек болатын қызметші адамдарды дайындау болды. Ресей патшалығы бұл амалдың іске асуы үшін қазақ даласында мектептер соқтыртып, Ресейден орыс ұстаздарды сонда жіберіп отырды. Ыбырай, Шоқан, Абай іспеттес алыптар сол замандағы орыс тілінің қазақтың ішіне кіруіне дәлел болады. Өйткені олар екітүрлі мәдениеттен нәр алып, қазақтықпен қатар жаңашыл орыстың идеяларымен қаныққан еді. XX ғасырда капиталистік

идеялардың кіруімен қазақ халқының саяси, экономикалық, оқу ағарту жұмыстары дами бастады. Бұл дамулар өз кезегінде қазақ халқының ғұрпына, дініне әсіресе тіліне әсерін тигізбей қоймады. Қазақтың осы жағдайын М. Әуезов сипаттап былай дейді: Мәдениет бәйгесінде алда келе жатқан жұрттың қатесі кейінгінің бетін еріксіз бұрғызады. Орыс әдебиеті аяғын апылтапыл басып, буынын бекіте алмай жүргенде, жазушыларының қолданатын әдеби тілдері «церковнославянский» дін кітаптарының тілі болатын. Қазақ тілінде оқу екі ағысқа бөлініп барады. Бірі мұсылманша оқығандардың жолы. Ғылым тілін арабша, мұсылман негізінде тартады. Екіншісі – орысша оқығандар, ғылым тілін орысшаға, Европа негізінде тартады. Мұсылманша оқыған мұғалім Европаның тілін білмейді. Орысша оқыған учитель мұсылманша білмейді (Әуезов, 1995). Әуезовтің сөзінен сол кездегі халықтың алды болған жазушылардың орыс тілінде сөйлеулерін сынға алып, халықты тілінен алыстатып жіберуі мүмкін қауіпті әшкерелейтіндігі байқалып тұр. Қазақтардың өз тілінен айыру мақсатында Ресей патшалығы жер-жерден орыс тіліндегі мектептер ашып, оларды, орыс шаруаларын қазақтардың арасына қоныстандыра бастады. Оның үстіне XX ғасыр басындағы коммунистердің жасаған алғашқы амалдары ол атеистік қоғам орнату еді. Қазақтардың көп сөздері араб тілінен енген кірме сөздер болғандықтан коммунистер қазақтың көптеген көне сөздерін діннің элементтері деп баға беріп, «діни» деген таңбамен белгіленіп, жарияланудан алынып тасталып отырды. Осыған байланысты Ұлттық Ғылым академиясының академигі Әбдуәли Қайдаров: «дінге қарсы кезінде дінсіздердің сұрапыл шабуылы болып, мұсылман халықтарының (оның ішінде қазақтар да бар) тілдерінен жүздеген, мыңдаған діни терминдер аз жылдың ішінде-ақ аласталынған болатын» – деп жазды (Айтбаева, 1997:18). Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі осы академиктің меңзеген сөздерімен толы деп айтсақ та болады. Шәкәрім көне және діни терминдік сөздерді қолдануда асқан шеберлікті көрсетеді.

Бұл қазақтың басына келген тілдің жойылып кету қауіпінен құтқару сол кездегі Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов секілді қазақтың зиялыларының мойнына артылған еді. Осыған байланысты 1909 жылы Міржақып Дулатовтың «Оян қазақ!» атты еңбегі, Ахмет Байтұрсыновтың «Маса»

атты жыр жинағы, 1912 жылы «Шолпан» деген атпен М. Жұмабаевтың еңбегі жарық көрді. Қазақ тілін қорғауға етене атсалысқандардың бірі «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазған Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Осыған қатысты «Мұсылман съезі» мақаласында Әлихан Бөкейханов: «Абай, Шәкәрім, Міржақып, Мағжандай ақыны бар, бір жерде тізе қосып отырған 5 миллион қазақтың тілі қалай жоқ болады» – деп жазды (Сыдықов, 2008:10). Шәкәрімнің аталмыш еңбегі хазак халқының тарихында шешуші екі рөлді атқарды десек қателеспейміз. Біріншісі, ол – «Мұсылмандық кітабы» еңбегін қазақ тілінде жазу арқылы қазақ тілін қорғап, қайтадан жандандыру. Екіншісі, ол – «Мұсылмандық кітабы» еңбегіндегі ислами тақырыптар арқылы қара халықтың рухани қажеттілігін өтеу. Өйткені сол кездегі қазақ тілінің көп сөздері араб тілінің кірме сөздерінен құралатын. Патша үкіметінің алдында қазаққа орыс тілін кіргізу арқылы оны өз тілінен ажыратып, онан соң дінінен алыстату мақсаты тұрды. Осы кезде «Мұсылмандық кітабы» секілді еңбектің қазақ тілінде басылып шығуы қазақ тілінің жаңадан бой көтеріп, қуаттануына көмек болды. Келтірілген мәліметтерді қорыта келе Шәкәрім өзінің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің қазақ тілінде жазуының себебі – қазақ тілін бұзылып кету қауіпінен сақтау болды деп айта аламыз.

Төртінші бұл – жоғарыда келтіргендей қара халықтың дін сұрақтарына жауап беретін сенімді еңбектің болмауы еді. Араб тілін білмеген қара халық дінде туындаған сұрақтарды көп жағдайда сауатсыз молдаларға жүгінетін. Әрине бұл сөзіміз сауатты молдалардың бар болуын жоққа шығармайды. Бірақ олардың қарасы аз болатын. Шәкәрім исламның небір ортодоксальді қисындарын халыққа түсінікті болу үшін «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуға шешім қабылдайды (Шаңбай, 2006:289). Қара халықтың білім деңгейі араб, парсы, түрік тіліндегі еңбектерге шамасы жетпеді. Ал шамасы жететіндердің саны халық санына шаққанда өте аз болды. Сол кездегі молдалардың көбі араб тіліндегі еңбектерді түсініп, қара халыққа жеткізуге шамасы жетпеді. Бұхараның діни сұрақтарына қанағатты түрде жауап бере алатын, халықтың түсініп, оқи алатын еңбектердің болмағанын жоғарыда келтірген едік. Осы кезде қазақ халқы өз тілінде жазылған, әрбір адамға түсінікті, қарапайым мәтіндегі еңбекке мұқтаж еді. Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің тақырыптары терең болғанымен

де, құрылымы өте қарапайым болды. Ғалым еңбегінде аяттар мен хадистердің әрбір үкімде қалай дәлел болатынын, үкімнің шығуына дейінгі зерттелу процестерін қарастырмайды. Керісінше Шәкәрім өз еңбегінде халыққа керекті шариғаттағы үкімдердің өзін баян етумен шектеледі. Бұл ғылыми танымдық еңбек халықтың мазалаған сұрақтарына жауап беруде ыңғайлы болды. Шәкәрімнің «Мұсылмандық шарт» еңбегін жазудағы мақсаты елінің тағдырын ойлағандықтан, қазақ үшін ақиқи жол, дұрыс бағдар көрсетуге асыққандығы деп түсінгеніміз дұрыс. Аталмыш еңбек XX ғасырдың басында қазақ тілінде жазылған алғашқы діни оқу құралының бірі болып есептеледі. Өйткені сол уақыттағы Ислам дініне қатысты жарық көрген шығармалардың басым бөлігі араб, парсы, түрік және татар тілдерінде болатын. Осы себептен ол еңбектерді арнайы медреселерде оқыған мамандар болмаса, қара халық еркін пайдалануға шамасы келмеді. Ал араб, парсы тілдерін жақсы білген азаматтар аз еді. Солардың бірі Шәкәрім болатын. Туған елінің алдында беделге ие болған Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінің орны ерекше болды. Бұл туынды қарапайым түрде, үлкен тақырыптарды қамтып жазылған еңбек (Сыдықов, 2008:10). Аталмыш еңбек көлемінің үлкен еместігіне қарамастан мұсылманның дініне қатысты көптеген тақырыптарды қамтыды. Көп жағдайда халықтың мазалаған сұрақтарына жауап бере алды. Өйткені «Мұсылмандық кітабы» еңбегі мұсылман өміріне қатысты үш ілімді де қамтыды. Ол мұсылманның сеніміне байланысты «ақида», мұсылманның сыртқы амалдарына байланысты «фиқһ», мұсылманның ішкі жан дүниесіне қатысты «ахлақ» тақырыптары болды. Осылайша еңбек сол кездегі шариғатқа қатысты қазақ тіліндегі еңбектерден бір бас жоғары тұрды. Өйткені сол кездегі шариғи еңбектер «Мұсылмандық кітабы» кітабы секілді тақырыптардың кеңдігімен ерекшеленбеді. Шәкәрім өз еңбегінде мұсылманның күнделікті тұрмысына қатысты «сауда», «никах», «талақ», «кепілдеме», «қарыз беру» және т.б. тұрмыстық-әлеуметтік тақырыптарды қамтыды.

Кітаптың фикһи үкімдері ханафи құқықтық мектебінің үкімдеріне сай болса, ақидаға қатысты сөздер Матуруди сенімдік мектебінің ақидасына сай болды. Еңбектегі амалға қатысты үкімдердің ханафи мазхабына сай екеніне кейінгі тақырыптарында зерттеу жүргіздік. Ал ақидаға қатысты жақтары матуруди сенімдік мектебіне сай екенін Ғалымның иман шартта-

рын келтірген жерінде байқаймыз. Шәкәрім иман шарттарын басқа сенімдік мектептеріндегі сияқты алтау қылмай, матуридік сенімге сай жетеу қылады. Осыған қатысты Әбсаттар Дербісәлі өзінің мақаласында: «Бірінші бөлімде иманның талаптары толық қамтылған. «Иман сенімі» бүгінгідей алты шартпен емес, сол кездегі түркі-тілдес халықтары пайдаланып жүрген діни оқулықтарға сәйкес жеті шартпен берілген» – деп жазады (Сыдықов, 2008:15). Мақала авторының келтірген сөзінен Шәкәрім иман шартын жетеу қылғанын байқаймыз. Бірақ мақала авторының «сол кездегі түркі-тілдес халықтары пайдаланып жүрген діни оқулықтарға сәйкес» деген сөзі адамдарға жаңсақ ой беретіндей болып тұр. Өйткені иманның шартын жетеу қылу түрік мұсылмандар тарапынан ғана орын алмады. Матуриди сенімдік мектебін ұстанатын шам өлкесінің араб халқы, парсы, индия мұсылмандары да иманның шартын жетеу екеніне сеніп, матуриди сенімдік мектебін ұстанатын.

Келтірілген мәліметтерге байланысты Шәкәрім қажының «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқының Ислам дінінде мазалаған сұрақтарына жауап берумен қатар, қазақ даласында діннің қуаттануына септігін тигізген туынды деп айта аламыз.

Бесіншісі бұл – Шәкәрімнің сауатсыз молдалардың зиянына төтеп беру болды. Діннің атын жамылып сөйлеген дін уәкілдерінің оқу-ағарту, ғылым-білім мәдениет ісіне шырмау болып келгенін Шәкәрім көреді. Діни уағыздарымен жұртты адастырып жүргендерден жұртқа пайда жоқ екенін жасырмады (Бөжеев, 33). Шәкәрім ғылым мен оқымыстылықтың араларына шек қоя сөйлейді. Ғалым ғылым жетістігін ел игілігіне, бұхараның сана сезімін өсіру ісіне жаратудың зор мәнін ескертеді. Молдалардың сауатсыздығы халыққа зиянын тигізеді екенін ғалым анық білген. Шәкәрім аталмыш молдаларды бірнеше себептерге сүйене отырып сауатсыздықта айыптайды. Олар:

1. Молдалардың белгілі бір мәселелерде жұмсақтық танытпай, қаттылықты ұстануы. Бұл молдалардың хақиқи сауатсыздығынан емес, керісінше дінді дұрыс түсінбеуінен деп пайымдауға болатын. Осыған қатысты Сыдықов Ерланөзінің «Шәкәрім» атты еңбегінде ғалымның мына сөзін келтіреді: «Қазақтың ескі жолының бірталайы шарифатқа да жанасады. Шарифат ешқашан тастай қатып қалмайды. Әр заманның ыңғайына қарай іс қылуға лайықтайды. Оны тастай қатыратын – шала молдалар» – деп жазады

(Сыдықов, 2013:271-272). Шәкәрімнің сөзінен байқалатыны молдалардың ойынша дін анық және өзгеріске түспеу керек. Молдалардың бұл сенімдерінің исламда орны бар. Шарифат Құдай заңы болғандықтан оған қатысты өзгертулер де тек Құдай тарапынан болу керек деген қағида да бар. Ия, исламда адамдық фактор қатыса алмайтын белгілі бір догматтар бар. Мысалы намаздың саны, зекеттің тағайындалған мөлшері, қажылыққа қатысты амалдардың белгілі түрде болуы және т.б. Бұл аталмыш амалдардың орындалуында адамдық факторға шарифат жол бермейді. Ал Шәкәрімнің меңзегені ол – уақыт өткен сайын заман өзгеру үстінде. Жаңа заттар мен жаңа құбылыстар көптеп пайда болуда. Осы тарапта шарифат жаңадан туындаған сауалдарға жауап бере алу керек. Яғни заман дамыған сайын шарифат та даму керек дегенді алдыға тартады. Исламның осылай болуын бәлкім шарифаттың өзі талап етеді. Мысалы шарифатта «тағзир» деген жазаның түрі бар. Бұл жазаның мәнісі басшылық қол астындағы қоғамның тыныштығын сақтау үшін өзі дұрыс деп тапқан жазаның түрін таңдап, тағайындауға хақысы бар. Яғни белгілі бір жағдайларда қоғамның пайдасы үшін адамдық фактордың шарифатқа араласуына Ислам шарифатының өзі рұқсат етеді. Молдалардың шарифатта қатып қалуына қарсы болған Шәкәрім осыны меңзегені анық. Оған дәлел ғалымның мына сөзі: «Шарифаттың тастай қатқан жері әр заманға бірдей істерде тастай қатпайтұғынының мысалын көрсетуге болады. Мысалы, ғұзыр (яғни «қиын болса, қылмай-ақ қой, өзгерт» деп кеңшілік қылады) (Сыдықов; 2013:272). Ендеше, мәселе Шәкәрімде емес, молдаларда болып отыр. Шәкәрім ақылды, білімді азаматтардың діннен теріс айналуының негізгі себебі шарифаттың қағидаларын қате тәпсірлеуде дейді. Алайда молдалар мен Шәкәрімнің арасындағы қарама-қайшылықтар екі тараптың бір-бірлерін түсінбеуінен де болуы мүмкін екені байқалады. Оған дәлел Абайдың үйіне қоныстанған молданың Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» поэмасын ұнатпай, шарифатқа қарсы екенін айту оқиғасы. Молда Семей қаласынан жақын ауыл аймақтардың тұрғындарына дінді уағыздау үшін шыққан еді. Абайдың ауылына келгенде, үйіне қонақ болады. Абай оған Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр» еңбегін көрсетіп, пікірін білмекші еді. Алайда аталмыш шығарма имамға ұнамай, оның шарифатқа қарсы ғұрыптарын дәріптейтін элементтері бар екенін айтып, Құран ілімдеріне қарсы болатын оқиғаларды жырлағаннан қарағанда, исламдағы

ақиқат сенім – иманға шақырып, ақиқи байлық ол Ислам екенін жазғаны дұрыс екенін алдыға тартады. Бірақ Шәкәрімнің бұл ғұрыптарды жазуындағы мақсат оған дәріптеу емес, бәлкім сол замандағы орын алған ғұрыптың шын келбетін баяндау болатынын айтады (Сыдықов, 2013:272). Молда мен Шәкәрімнің арасында орын алған диалогтан байқалатыны – молданың айыптауы орынды, алайда Шәкәрімнің мақсаты шарифатқа қарсы элементтерді дәріптеу емес, сол заманғы адамдардың шын әлеуметтік тұрмыс тіршілігін көрсетуі.

2. Молдалардың хақиқи сауатсыздығы. Шәкәрімнің еңбектерінен діншіл молдаларды сынға алатын өлең жолдарын жиі кездестіруге болады. Сол замандағы молдалардың көбі сауатсыз болғандықтан, Шәкәрім олардың себебінен діннің ақиқи келбеті құрып, халыққа зиян болады ма деп қауіптенген. Қара халыққа отаршылдық саясаттың езгісін бір сәтке болса да ұмыттыратын ол – дін болатын. Осы уақытта адамдар Ислам қағидаларын біліп, үйренуде, сауалдарына жауап алуда, молдаларға жүгінетін. Өйткені Ислам туралы еңбектердің түгелі дерлігі араб тілінде, не түрік тілінде болатын. Қазақ тілінде шарифатқа қатысты еңбектердің болмауы халықтың өз бетінше Ислам туралы білуге кедергі болды. Қара халықтың молдалардың аузына қарағаннан басқа жол болмады. Сауатсыз молдалардың халыққа беріп жатқан мағлұматтары надандықтың себебінен шарифаттың асыл қағидаларына қарсы келіп жатты. Осы уақытта «Мұсылмандық кітабы» іспеттес шығарманың жазылуы маңызды еді. Өйткені еңбектің жазылуы қара халықтың мазалаған сұрақтарына шарифат қағидаларына сүйене отырып, қазақ тілінде жауап беру мүмкіндігі туды. Енді адамдар шарифат мәселелерінде тек араб, түрік тіліндегі кітаптарға емес, қазақ тіліндегі кітапқа да жүгіне алатын болды. Шәкәрімнің мақсаты Ислам дінін еш қоспасыз таза кейіпте, қазақ халқына түсінікті тілде жеткізу болды. Оның әрдайым білімсіз молдаларды сынға алып отырғаны да осыдан деп білеміз. Ол білімсіздіктің себебінен діннің бұзылып кетуінен қорыққан. Осыған байланысты Мекемтас Мырзахмет: «Шәкәрім «Тау басындағы ой» деген философиялық лирикасында: Бұл күндегі діндердің бәрі нашар, Ешбірі түзу емес көңіл ашар – деп дүние жүзіндегі ірі діндердің бәрімен танысып, өз діні болып отырған исламның өзіне де көңілі көншімей, одан да түзулік таппаған өкініштің ізін көргендей боламыз» – деп ой түйеді (Құдайбердіұлы, 2014:2).

3. Молдалардың дүние құмарлығы. Қай заманда болсын дүние табу үшін небір амалдарға баратын адамдардың бар екені анық. Олардың ең сорақысы дінді пайдаланып дүние тапқандар. Шәкәрімнің заманы да одан ада болмады. Сол кездегі кейбір молдалардың дүние құмарлығын Ахмет Байтұрсынов: «Қазақ» газетінің «Молдаларға» атты мақаласында сипаттайды. Ол орыстың екі свишенигінің жасаған қайырымдылық амалдарын мақтай келе: «осы екі поптың Қостанай уезіндегі мұжықтарды асырауға шығарған 17 мың 66 теңге 19 тиын (17066 теңге, 19 тиын) болған. Жоғарыдағы ұсталған ақшадан қалған 50 сомды екі поп Қостанай өңіріндегі подрайонный переселен бастығы Батмановқа мұжықтардың керегіне жұмса деп жіберді» – деп айтады (Қазақ, 1911:5). Осыны баян еткен соң мақаланың соңында: «үлгі алсаң, қазақ молдалары, осылардан ал» – деп молдаларды сын астына алып жазады. Шәкәрімнің пайымдауынша молданың дүниеге құмар болуы ол – иманның әлсіздігінен. Иман турасында Шәкәрім өте көп ой-толғамдар қалдырған. Иманға қатысты Шәкәрім өзінің «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «Иман деген Алла тағаланың барлығына, бірлігіне, басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ақылмен нанбақ», – дейді (Құдайбердіұлы, 2006). Шәкәрім ықыласты иман мен жасампаз иманның аражігін айырады. Өз шығармаларында «қиянат» сөзімен екі жүзді молдаларды сипаттағаны кездеседі. Шәкәрім молдалардың дүниеге деген құмарлықтарын қатты сынға алып, оны қиянаттылық деп есептейді. Оның көзқарасында дін ілімдерін дүние табу үшін қолданған адам қиянат жасап тұрғаны анық. Шәкәрім адамның шынайы иманының көрінісі дінге қиянатсыз болуында деп жазады. Қиянатсыздық – имандылықтың өлшемі. Адамға білімнен де маңызды нәрсе – оның қиянатсыз болуы деп есептейді. Молдалардың екі жүзді болып, өтірік айтып, дүниені аулауы – олардағы қиянаттылықтың белгісі деп ойлайды. Ал қиянаттылық өз кезегінде имансыздыққа дәлел болатыны анық дегенді алдыға тартады. Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «Егер де иман дұрыс болмаса қанша құлшылық ғибадат қылынса да, ол қабыл болмайды», – дейді (Құдайбердіұлы, 2014:3). Таза иманның иесі ол қиянатсыз адам деп ой түйеді. Осының нәтижесінде Шәкәрімнің меңзеген иманы тілдегі иман емес, жүрекпен бекітіліп, амалға айналған иман екенін байқаймыз. Өйткені иманның шынайылығы тек тілмен ғана емес, жүрекпен

бекіту арқылы орындалады. Осыған қатысты Шәкәрім: «Иман айтқанда «Лайлаһаилалла Мұхамед расул алла» дейміз, оның мағынасы: «Бір құдайдан басқа құдай жоқ және Мұхаммед Ғалиассалам алла тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы» деген болады. Мұны мағынасын білмей құр айтқаныңменен иман болмайды. Және анық шын нанып айтпай, құр тілменен ғана айтса о да иман емес» – деп жазады (Құдайбердіұлы, 2014:3). Дінді дүние табу үшін қолданған діншілдерді Шәкәрім қиянатты молдалар деп таныған.

Алтыншы бұл – Шәкәрімнің рухани діндарлығы кітаптың жазылуына себеп болуы мүмкін. Жоғарыда келтірілген саяси әлеуметтік себептердің қасында біз Шәкәрімнің бұл кітапты жазуына негізгі себеп болуы мүмкін ақиқатты тастап кете амаймыз. Өзінің діндарлығымен танылған Шәкәрім бұл кітапты жазуының негізгі себебі Алладан күткен сауапқа жету деп анық айта аламыз. Жалпы Шәкәрім адамның бұл дүниеге келудегі мақсаты – құлшылық жасау арқылы Алланың разылығына жету деп түсінетін. Осыған байланысты Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегінде: «Мұның соңында, ей, достар, Алла тағала барша адам баласын бір Алла тағаланың барлығын, бірлігін, һәм өзін жаратқан ие екенін біліп, иман келтіріп, құлшылық қылсын деп жаратқан. Аятта: «*уа ма халақтул-жинна уалинса илла ли йағбудуна*» – деген, мағынасы: жын мен адамдарды құлшылық қылсын деп жараттым деген. Солайша құлшылық үшін жаралғанды оқығандарыңыз кітаптан, оқымағандарыңыз молдадан естіп-білген шығарсыздар» – деп айтады (Құдайбердіұлы, 2014:3). Ғалымның сөзінен адамның жаратылуындағы мақсат дүние емес құлшылық жасау. Сол арқылы адам сауапқа кенеледі. Сондықтан да Шәкәрімнің кітап

жазудағы мақсаты мұсылмандық міндеті болып есептелетін дін тарату амалын жасап, сауапқа кенелу деп тұжырымдай аламыз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы қазақ халқының басынан өткен ең қиын кезеңдердің бірі. Бұл уақыттағы қазақ халқының саяси-әлеуметтік, оқу-ағарту, рухани мәдениеті құлдырау шегінде болды деп айта аламыз. Патша өкіметі қазақ жерін басқару үшін жүргізген отаршылдық саясаты бұхара халықтың әлеуметтік жағдайына, дініне, тіліне үлкен әсерін тигізді. Қазақ халқының қиын жағдайын байқаған зиялы қауым тығырықтан шығатын жол іздеумен болды. Олардың бірі тіпті бірегейі Шәкәрім Құдайбердіұлы еді.

Шәкәрімнің «Мұсылмандық кітабы» еңбегі қазақ халқы үшін өзінің қамтыған тақырыптар кеңдігімен және басқа тілді түсінбеген мұсылман қара халқы үшін қазақ тілінде жазылуымен маңызды болды деп айта аламыз. Аталмыш еңбек сол замандағы жазылған еңбектердің ішінде қамтыған тақырыптар бойынша ең ауқымды еңбек екені зерттеліп, анықталды. Шәкәрім «Мұсылмандық кітабы» еңбегін жазуымен Ресей патшалығының отаршылдық езгісінен шаршаған халықтың еңсесін көтеруді, патша өкіметінің қазақ халқын дінінен, тілінен алыстату арқылы оларды басқару саясатына қарсы төтеп беруді, қара халықтың көкейінде туындаған діни қажеттіліктері мен сауалдарына жауап берумен қатар надан молдалардың тарапынан орын алған зиян амалдардан құтқаруды, сонымен қоса ақырет күнінің сауабына жетуді мақсат еткен деп айта аламыз.

Әдебиеттер

- Айтбаева Априза. (1997) Шәкәрім дүниетанымы: діни-этикалық мәселелер. Ақыл кітабы. – Алматы. – 74 б.
- Сыдықов Е.Б. (2013) Шәкәрім. – Алматы: Молодая гвардия. – 272 б.
- Сыдықов Е.Б. (2008) Шәкәрім және Алаш идеясы // Ғылыми журнал Еуразия орталығы. – №2(11). – 10 б.
- Есім Ғарифолла. (2008) Данышпан Шәкәрім. – Алматы: Атамұра. – 336 б.
- Қазақ газеті. (1913) Оқу жайы. Орталық ұлттық кітапхана, сирек қор. – №11 сәуір 21.
- Құдайберді Ш. (2014) Мұсылмандық шарты. – Ақтөбе: Фатима-принт. – 56 б.
- Құдайбердіұлы Ш. (2006) Мұсылмандық кітабы // Жол табалық ақылмен. Халықаралық Абай клубы.
- Сейтказина Қ.О. (2010) Қазақстанның солтүстік аймағындағы Ислам діні: тарихи талдау (XIX ғ. – XX ғ. басы): Автореферат. – Астана. – 244 б.
- ҚР ОММ 64-қор, 1-тізімдеме, 181 іс.
- Бөжеев Мұратбек. Шәкәрім Құдайбердіұлы / ҚР Орталық ғылыми кітапханасы, қолжазба бөлімі. – №1 – 77 б.
- Әуезов М. (1995) Ғылым тілі // Абай. – №3.
- Аскарбекова Набат (2008) // «Мәдениет» журналы №5(21) мамыр.
- Каруц Р. (1910) Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. – СПб. – 198 с.

Сейсенұлы Дәулет. (2007) Ғұмырнамалық баян. – Астана: Фолиант. – 264 б.

Шаңбай Т. (2006) Шәкәрімтану мәселелері. – Семей-Новосибирьск: «Талер-Пресс». – 360 б.

References

- Aitbaeva Apriza. (1997) Shákàrim dunietanymy: dinietikalyq máseleler. [Shakarim's worldview: religious issues]. Aqyl kitabı. -Almaty, -74 bet.
- Sydyqov E.B. (2013) Shakárim. [Shakarim]. - Almaty: Molodaya gvardiyu, - 272 bet.
- Sydyqov E.B. (2008) Shákárim jáne Alash ideyası. [Shakarim and the idea of Alash] Gylymi jurnal Euraziya ortalygy. №2(ress11).
- Esim Garifolla. (2008) Danyshpan Shakárim. [Wise Shakarim]. - Almaty: Atamura. -336 bet.
- Áuezov M. (1995) Gylym tili. [The language of science] // Abai. Jurnal. №3.
- Bójeev Muratbek. Murat Bójeevtiń maqalalary: Shakarim Qudaiberdiuly. [Articles by Murat Bojeev: Shakarim Qudaiberdiuly]. QR Ortalyq gylymi kitaphanası, qoljasba bólimi, №1 -77 bet.
- Asqarbekova Nabat. (2008) “Mádeniet” jurnalynyń №5(21) mamyr.
- Qazaq gazetı. (1913) Oqu jailı. [Kazakh newspaper. About study]. Ortalyq ulttyq kitaphana, sirek qor. №11 sáuir 21.
- Seitkazina Q.O. (2010) Qazaqstan soltustik aimagyndagy Islam dini: tarihi taldau(XIX-XX g.). [Islam in the North Kazakhstan region: historical analysis (XIX-XX)]. Avtoreferat. – Astana. - 244 bet.
- QR OMM 64-qor, 1-tizimdeme, 181 is.
- Qudaiberdi Shakarim. (2014) Musylmandyq sharty. [musulman pact]- Aqtòbe: Fatima-print. -56 bet.
- Qudaiberdiuly Sh. (2006) Musylmandyq sharty. [musulman pact] // Jol tabalyq aqylmen. Halyq aralyq Abai kluby.
- Karuts R. Sredi kirgizov i turkmen na mangyshlake.[Among the Kirghiz and Turkmens in Mangyshlak] – SPb.,190. -198 bet.
- Seisenuly Daulet. (2007) Gúmyrnamalıq bayan.[Biographical statement] – Astana: Foliant. -264 bet.
- Shańbai T. (2006) Shákárimtanu máseleleri. [Problems of Shakarim]- Semei-Novosibirsk, “Taler-Press”. -360 bet.